

ՊՈՒԵՆՈՍ ԱՅՐԵՍԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ (1918–1920)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Առաջին Աշխարհամարտի վերջերուն, հայկական հարցի մօտալուս լուծումի մը հեռանկարը՝ Հայաստանի անկախացումով, խթանած էր տարագրութեան մէջ գտնուող ուժերու միասնութեան գործընթացը։ Այդպէս է որ Միացեալ Նահանգներու մէջ ծնունդ առած է Հայ Ազգային Միութիւնը, 2 Ապրիլ 1917ին, քաղաքական գործունէութիւն տանելու համար։

Զայնակցելով Հիւսիսային Ամերիկայի հայ համայնքի ճիգերուն, ցամաքամասի երկրորդ կարեւոր համայնքին՝ Արժանթինի հայ համայնքին մէջ եւս համանման միութիւն մը ստեղծուած է, նախ՝ գաղութային իշխանութիւն մը հաստատելու, ապա՝ հայութեան քաղաքական իրաւունքները արձարձելու համար։ Արժանթինացայ գաղութը նախօրօք ապրած էր տկարացումի հոլովոյթ մը՝ երկրի տնտեսական վիճակին ու ներքին դժուարութիւններու պատճառով։ Մինչ 1914ին հայոց թիւը 2000 կը գնահատուէր, 1916էն ետք անոնց շուրջ կէսը մեկնած էր Հիւսիսային Ամերիկա՝ պատերազմէն բխած անգործութեան հետեւանքով։ Այս պարագան կը տկարացնէր միութիւններու անդամակցութիւնը եւ գործունէութիւնը։ Միւս կողմէ, 1916–17ին պառակտումներ կը ցնցէին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան² Պուենոս Այրէսի մասնաժողովը (Հիմնուած՝ 1911ին) եւ Եկեղեցական Վարչութիւնը (Հիմնուած 1912ին)։ Վերջինս կը բաժնուէր երկուքի, Եկեղեցին կը փակուէր, իսկ հոգեւոր հովիւը՝ Պաղտասաար քննյ. Պարասաթեան, կը ստիպուէր քաշուիլ գործօն աշխատանք։

Իրերու այս վիճակին մէջ, Արժանթինի մէջ Ազգային Միութեան կազմութեան առաջին քայլերը տեղի ունեցած են Հոկտեմբեր 1917ին։ ՀԲԼՄ Պուենոս Այրէսի մասնաժողովի 7 Նոյեմբեր 1917ի ատենազըռութիւնը կը վկայէ, որ նոյն օրը նամակ գրուած է ՀԲԼՄ Ամերիկայի Շըանակի Յանձնախումբին, ուր ի միջի այլոց ըսուած է, թէ «նոյնպէս գրուեցաւ թէ հոս կրնանք Ազգային» Միութիւն կազմել։ Ի՞նչ կերպով եւ ի՞նչ հիման վրայ վասնզի մի քանի անգամ հնչակեանները եւ դաշնակցական-

ները անպաշտօն կերպով մեզի դիմած էին թէ դուք Ամերիկայէն ուեւէ հրահանգ չէ՝ ստացած, պատասխանուեցաւ թէ ոչ ուստի այս ժաման յանձնախումբի գաղափարը համար նամակը գրուեցաւ»³:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան⁴ Պուենոս Այրէսի կոմիտէութեան տոմալները կը յիշեն, թէ 5 Փետրուար 1918ին Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութենէն⁵ ստացուած նամակ մը «կոչ կ'ընէ երեք հոսանքներու միջեւ համերաշխութիւն գոյացնելու նպատակով հանդիպում մը ունենալը»: Հանդիպումը պիտի կայանար 3 Մարտին, ՄԴՀԿ ակումբին մէջ՝ «Հնչակեանները նոյնպէս հրաւէր ըրած են ՀԲՀՄին, որուն անդրադարձը կը գտնենք ՀԲՀՄի մասնաժողովի 24 Փետրուարի ատենագրութեան մէջ՝ «Հնչակեաններու կողմանէ հրաւիրագիր եկաւ Ազգ[ային] Միութիւն կազմելու համար: Ժողովս սիրով ընդունեց մասնակցելու. ուստի որոշուեցաւ ներկայ գտնուիլ ժողովոյ ամբողջութեամբ Հնչակեան» Գլուպը»⁶:

Արդարեւ, առաջին փորձը իրագործուած է ՄԴՀԿի առաջարկով: Սակայն, սկզբնապէս, Հայ Ազգային Միութեան անդամակցած են ՄԴՀԿը, Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ նոր վարչութիւնը⁸ եւ Հայ Աւետարանական համայնքը⁹: Պաշտօնական անունն է Unio'n Nacional Armenia¹⁰:

ՀԲՀՄը անդամակցութեան որոշ պայմաններ դրած է, որոնք են.— «Ա.— Ընկերութեանց անուանց զատ հանգանակութիւն չը պիտի ըլլայ:

Բ.— Հանդէսներու առթիւ հանգանակուած դրամները պիտի յատկացուին Ազգ[ային] Միութեան:

Գ.— Ազգ[ային] Միութեան Մասնաժողովոյ պիտի մասնակցին նաեւ չէզոք անդամներ կազմակերպութիւններէ զատ. աւելի ընդհանուր հանգամանք տալու համար»¹¹:

Դուրս մնացած են ՀՅԴն եւ Եկեղեցւոյ հին վարչութիւնը (դաշնակցական)¹²: Դիւանը կը վարէր «Հաճըն» Ընկերութեան ատենապետը՝ Համբարձում Քեչեճեան: Ազգային Միութեան ծննդեան ստոյգ թուականը ցարդ յայտնի չէ, ամէնէն հաւանականը Մարտ ամիսն է¹³:

23 Ապրիլին, ՀԲՀՄը որոշած է վարչական կազմով չմասնակցի ժողովներուն, այլ ներկայացուցիչ նշանակել ատենապետ Յովհաննէս Պարգեւեանը¹⁴, իսկ 10 Մայիսի նամակով՝ ժամանակաւորապէս իր գրասենեակը ժողովներու համար տրամադրել¹⁵: 29 Մայիսին, Պարգեւեան հրաժարած է պաշտօնէն՝ «աչքի անհանգստութեան պատճառաւ»¹⁶:

Արժանթինահայ համայնքին մէջ 1918ին սկսած էր կամաւորական շարժումը. նշուած է 28 եւ 23 հոգինոց խումբերու մեկնումը՝ Խոսրով Ռշտունիի եւ Երուանդ Մալխասեանի գլխաւորութեամբ¹⁷, զորս թերեւս կազմակերպած է ՀՅԴն Եկեղեցւոյ Վարչութեան հովանաւորութեամբ¹⁸,

թէեւ Նարսիսօ Պինայեան կը նշէ, թէ զայն նախաձեռնողը Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնն էր¹⁹: 1917ին ֆրանսական կառավարութիւնը քայլերու ձեռնարկած էր Պուենոս Այրէսի մէջ կամաւորական շարժումը կազմակերպելու համար²⁰: Այդ տարի եւս տեղի ունեցած են կամաւորական մեկնումներ, որոնց մասին ստոյդ տուեալներ չկան²¹: 1918ի սկիզբը մեկնումները շարունակուած են, թէեւ տարերային կերպով. Մայիսին 13 հոգինոց խումբ մը ժամանած է Ֆրանսաւ²²:

Կամաւորական շարժումի խնդիրը ուշադրութեան առարկան եղած է նորակազմ Ազգային Միութեան, որ ուզած է հեռագրել Միացեալ Նահանգներու իր կեղունին: Առ այդ, իւրաքանչիւր կազմակերպութենէ խնդրած է տաս փեսօ ծախսին համար, սակայն ՀԲԼՍի վարչութիւնը 22 Մայիսի նիստին մէջ «որոշեց այդ դրամը չի վճարել, քանի որ ընկերութեան նպատակէն դուրս է կամաւորական խնդրոյ մը համար դրամ յատկացնել, եւ եթէ Ազգ[ային] Միութիւնը կ'ուզէ նկարագրել (sic) կրնայ տարբեր միջոցներով գոյացնել սոյն գումարը»²³:

Կամաւորներու եւ այլ հարցերու առիթով վէճեր յառաջացած են, կը հաղորդէ 5 Յունիսի ՀԲԼՍի ատենագրութիւնը: Այս վէճերուն հետեւնքով Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը հրաժարած է, իսկ ՀՅԴի ներկայացուցիչը՝ «հրաժարեցուած», մինչ ՀԲԼՍի մասնափողովը որոշած է ձեռնպահ մնալ, մինչեւ ընդհանուր ժողովի գումարումը²⁴: Այս հակամարտութիւններուն զուգընթաց, 6 Յունիսին Էլ Տիարի օրաթերթը կը հաղորդէր, թէ մէկ ամսուան մէջ երկրորդ անգամ էր որ հայ կամաւորական խումբ մը՝ 25 հոգինոց, ճամբար կ'եւէր դէպի Ֆրանսաւ²⁵:

30 Յունիսին, Ազգային Միութիւնը վերանորոգելու փորձ մը եղած է՝ առաքելական եւ աւետարանական եկեղեցիներու, ՀՅԴի, ՍԴՀԿի, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան²⁶ եւ ՀԲԼՍի մասնակցութեամբ (վերջինս՝ հաշտարարի հանգամանքով): Սակայն փորձը՝ մէկ դրական արդիւնքի յանդած է, ձեւական հարցերու շուրջ ապարդիւն վիճաբանութիւններու պատճառով: Լստ ՀԲԼՍի ատենագրութեան, չէ յարգուած սկզբնական պայմանն՝ Միութիւնը վերանորոգելու, այլ ժողովը գումարւած է՝ լուծարուած միութիւնը վերակենդանացնելու: Սակայն ժողովին ընթացքին ՍԴՀԿը եւ Ազգային Միութեան ատենապետը՝ Քեչեճեան, պնդած են, որ կազմակերպութիւնը արդէն հաստատուած է: Վերջինս յայտարարած է, թէ «ով որ ուզէ թող գայ միանայ պակասը լրացնելու պայմանաւ: Այս ըսելով ալ մեկնեցաւ մինչդեռ ինքն էր ուժ տուողը Յունիս 19ի խառն ժողովին [ուր որոշուած էր այս ժողովը գումարել. — Վ.Մ.]»²⁷:

Լստ ամենայնի, ՍԴՀԿի մղած պայքարը՝ Ազգային Միութեան գերակայութիւնը պահպանելու, հաճոյ չէ եղած նոյնիսկ ՀԲԼՍին իր պառակ-

արիչ բնոյթին համար, ինչպէս կը տեսնուի ՀԲԼՄի մասնաժողովի 3 Յուլիսի արձանագրութենէն.—

«Ազգ[ային] Միութիւնը նամակով մը Բարեգործականի ներկայացուցիչը ուզած էր որ դրկենք, սակայն Յունիս 30 Կիրակի օրուան խառն ժողովոյ որոշման համեմատ, իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն խոստացած էր իւր ներկայացուցիչը գրաւոր կերպով ներկայացնել, Յունիս 30ի ժողովի վարչութեան. իրենց տուած խոստումը չը յարգելով հանդերձ իրենք ներկայացուցիչ ուզած են մեզմէ, նամանաւանդ Ազգ[ային] Միութեան անունը կեղծելով, կնիք եւ թուղթ պատրաստել տուած են. եւ այդ թուղթու կնիքով հրաւիրած են. ուստի այսպիսի ապօրէն Ազգային Միութեան չի պատասխանել որոշուեցաւ, եւ ինսդիրը յետաձգուեցաւ Ընդհ[անուր] Անդամական ժողովոյ»²⁸:

Միայն Հնչակեան ներկայութեամբ ձեւական գոյութիւնը պահած Հայ Ազգային Միութիւնը Յուլիսին դիմած է Իսրայէլ Արալանին, որպէսզի Ֆրանսական ազգային տօնին առիթով գաղութի կողմէ Ֆրանսայի դեսպանատունը ճառ մը կարդայ՝ Դաշնակիցներու տողանցքէն ետք²⁹:

Պարզ է, որ Հայ Ազգային Միութիւնը ամբողջական անգործութեան մատնուած էր: Տեսակ մը հեգնանքի պէս, Նոյեմբեր 1917ին, ՀԲԼՄի մասնաժողովի գրած նամակը Մ. Նահանգներ՝ Ազգային Միութեան կազմութեան մասին, իր պատասխանը ունեցած էր (որուն կցուած էր Միացեալ Նահանգներու Ազգային Միութեան կանոնագիրը), սակայն թիւրիմացութեան հետեւանքով միայն ութ ամիս ետք Պուենոս Այրէսի վարչութեան ձեռքը անցած է: 17 Յուլիս 1918ին ըսուած է, թէ «նամակին մէջ կը յանձնարարէին որ Ազգ[ային] Միութեան կազմութեան համար պէտք եղած ջանք չի խնայուի»³⁰: 21 Յուլիսի ՀԲԼՄի Արժանթինի ընդհանուր ժողովը, լաելէ ետք Պարզեւեանի զեկուցումը Ազգային Միութեան անցուդարձերուն շուրջ, որոշած է, որ «մասնաժողովը երկրորդ անգամ ջանք ընէ իրական Ազգ[ային] Միութիւնը մը կազմելու Ազգ[ային] Միութեան կանոնագրին համաձայն միայն կազմակերպութիւնները հրաւիրելու պայմանաւ»³¹:

Միւս կողմէ, Ֆրանսա շարունակած է իր փորձերը՝ կամաւորական շարժումը կազմակերպ հունի մէջ դնելու: Այսպէս, 25 Յուլիսին, Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պողոս Նուպար գրած է Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարարութեան Ասիոյ բաժնի փոխտօրէն ժամ կուին, թէ ստացած է Պատերազմինախարարի նամակին պատճէնը՝ «Արժանթինի մէջ հայկական զինուորագրումը կազմակերպելու պատեհութեան մասին», եւ թէ այդ օր իսկ զրած է «Պուենոս Այրէս, Հ. Պաղտասարեանին (իմա՝ Պարասաթեան – Վ.Մ.)՝ մեր համայնքի կրօնական պետը այս քաղաքին մէջ, ինչպէս եւ միւս անձնաւորութիւններուն, որոնց

անունները տուած է նախարարին գրութիւնը»³²: Այս նամակին արձագանգելով, Արտաքին Գործոց նախարար Ստեֆէն Փիշոն կը հաղորդէր Արժանթինի մօտ Թրանսայի դեսպան Կոսէնին, թէ Պօղոս Նուպար արդէն գրած էր հովիտին, ինչպէս եւ «տեղւոյդ երեւելի հայ առեւտրականներ Հմայեակ Յակոբեանին, Մեծատուր Մեծատուրեանին եւ Զէյթունեանին, յանձնարարելու համար զինուորագրումի հայկական կոմիտէի մը ստեղծումը»: Միաժամանակ, Փիշոն դեսպանին կը դիմէր, որպէսզի արագացնէր ինդրին լուծումը³³:

Սակայն, նշելի է, որ արդէն կազմակերպուած էր Կամաւորական Վարչութիւնը մը եւ 9 Յուլիսին յաջորդող օրերուն ուրիշ խումբ մը մեկնած, որուն մաս կը կազմէր օդաչու Միհրան Խայեան, որ 1919ին պիտի մահանար կարսի մօտ՝ թոփչիքի ընթացքին³⁴:

Թրանսական միջամտութիւնը՝ կամաւորական շարժումի գծով, զուգաղիպած է ներգաղութային կարգաւորումի հարցին: Արդարեւ, ներքին վերիպայումներուն իրազեկ, Պօղոս Նուպար դիմած էր դեսպան Կոսէնին այդ վիճակը լուծելու ինդրանքով: Առ այդ, հայթայթած էր անուանացանկ մը, որով գաղութի դեկավար տարրեր կանչուած են դեսպանատուն: ՀՅԴ դեկավար Յարութիւն Թահթանեանի դիմումին վրայ, Արսլան հանդիպումը կանխած է, տեսակցելով Կոսէնի հետու խոստանալով իր միջամտութեամբ լուծել հարցը³⁵: Այսպէս, Եկեղեցւոյ հին եւ նոր վարչութիւններու խնդիրը լուծելու համար 4 Օգոստոսին կայանալիք ժողովը յետաձգելէ ետք, ՀԲՀՄի վարչութիւնը լրազեկ եղած է Արսլանի եւ Երուանդ Խաչիկեանի ձեռնարկումին, եւ վճռած է չխոցընդոտել՝ կազմակերպութիւնները ժողովի չկանչելով (7 Օգոստոս): 14 Օգոստոսին, Արսլան տեղեկացուցած է, թէ Եկեղեցական երկու վարչութիւնները Խաչիկեանը ընդունած են իբրեւ ներկայացուցիչ եւ թէ շուտով բոլոր կազմակերպութիւնները պիտի հրաւիրուին Հայ Ազգային Միութիւնը կազմելու³⁶:

Այդ քայլը կատարուած է 1 Սեպտեմբերին³⁸: Միութենէն դուրս մնացած է «Հածըն» Ընկերութիւնը, որուն ներկայացուցիչը՝ Քեչեճեան, ստիպուեր էր հրաժարիլ ատենապետի պաշտօնէն՝ Միութեան վերակազմութիւնը դիւրացնելու համար: Արդարեւ, Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան կանոնագիրը, որուն կը հետեւէր նոր Միութիւնը, նկատի ունէր միայն յարանուանութիւններու, կուսակցութիւններու եւ ՀԲՀՄի ներկայութիւնը: Դիւանը ատենապետ եւ գանձապահ ըտրած է Խաչիկեանը, ատենադպիր՝ Մելքոն իպէեանը (Հայ Աւետարանական Եկեղեցին), որ նոյն պաշտօնը ունեցած էր Քեչեճեանի օրով, առանց սակայն կազմակերպական ներկայացուցչութեան: Նոր միութեան պաշտօնական անունն էր Unio'n Nacional Armenia³⁹:

Միաժամանակ, կազմուած է Հայ Դատի հետապնդումին համար Փրովականտի Մարմին մը Անոր անդամակցած են Արսլան, Թահթաճ-եան, Հայկ Մուկոֆեան, Ճեմիլ Տիքտանեան եւ Պօղոս Յովակիմ։ Մարմինը ենթակայ էր Ազգային Միութեան ու յաջորդ տարուան Ապրիլէն նիստերը գումարած է Միութեան դիւանին հետ միասին։ Այս պատճառով, Ազ-գային Միութիւնը համայնքին մէջ յայտնի դարձաւ Խառն Ժողով անունով։

Համերաշխութեան գոյացումը այնուհետեւ հաղորդուած է Պօղոս Նուպարին։

"Buenos-Ayres [sic], le 4 Novembre 1918

Son Excellence

Boghos Nubar Pacha

Président de la Délégation Nat[ional] Arménienne

Paris

Excellence,

Considérant que notre Patrie à été l'un des pays qui ont le plus souffert de cette guerre universelle, nous nous sommes imposé de devoir sacré de porter au soulagement de ses maux toutes [sic] nos forces morales et matérielles.

Et comme de[s] dignes fils de notre malheureuse Patrie nous avons décidé de reunir toutes nos forces individuelles pour faire renaitre des cendres de la Patrie une Arménie forte. Dans ce but nous avons formé des représentants des diverses organisations nationales de notre ville une Union générale que nous l'avons denominée l'Union Nationale Arménienne de Buenos Aires [sic]. Nous avons adopté le Réglement de l'Union Nationale Arménienne de l'Amérique du Nord et conformément à ce règlement nous avons formé notre bureau, comme suit:

M.Y. Khatchikian ' Président Représentant de l'église arménienne orthodoxe

M. Ebéyan Secrétaire Représentant de l'église arménienne protestante

K. Solgarian⁴⁰ Conseiller Représentant du Partie Dachnagtzoutioun

M. Movsesian Représentant du Partie Hentchakian réformé

N. Khesolmounian⁴¹ Représentant du l'Union Générale de Bienfaisance

Pour mener bien l'œuvre de propagande nous avons nommé un Comité de propagande, composé des suivants: (10 personnes)⁴².

Les membres du Bureau de l'Union ainsi que du Comité de Propagande ont juré de sacrifier toutes leurs forces morales et matérielles à notre Patrie souffrante, dans l'espoir de voir bientôt réalisés nos douces rêves.

Veuillez agréer, Excellence.....

Le Secrétaire

Ebéyan

Le Président

Khatchikian⁴³

Հետաքրքրական է, որ Ազգային Պատուիրակութիւնը, հակառակ Պուենոս Այրէսի հայոց պառակտեալ վիճակը բարւոքելու իր հետապնդումին, անմիջապէս արձագանգած չէ նամակին. նամակին պատասխանը գրուած է միայն երեք ամիս ետք.-

«Փարիզ, 15 Փետր[ուար] 1919

Ազնուաշուր

Տիար Ե. Խաչիկեան

Արենապետ Հայ Ազգ[ային] Միութեան դիւանի

Պ[ուենոս] Այրէս»

Հեռաւոր գաղութիղ մէջ առաջ եկած ազգային շարժումը, որուն մասին կը տեղեկազրեք Նոյեմբ[եր] 4 թուակիր նամակով, մեծ գոհունակութիւն պատճառած է Ազգ[ային] Պատուիրակութեան:

Սեր ցեղին կրած Վերջին աղետը այնքան մեծ ու սուկալի է, որ բոլոր տրամադրելի ուժերու միացումով միայն կարելի է ամենաանհրաժեշտ օժանդակութիւնը բերել եւ չարիքը դարմանելու համար մեր պարտականութիւնը կատարած ըլլալու դոյզն գիտակցութիւնը ունենալ: Այս տեսակետով ձեր նամակը կազդրուիչ միսիքարութիւն մը պատճառած է Ազգ[ային] Պատուիրակութեան, որ կատարեալ յաջողութիւն կը մաղթէ Ձեր եւ Ձեր ազնի աշխատակիցներու ազգօգուտ ձեռնարկին:

Ի դիմաց Ազգ[ային] Պատուիրակութեան
Ընդհ[անուր] Քարտուղար
[Հայկ Պերպերեան]⁴⁴

Այսպէսով կը հաստատուէր աշխարհական կազմակերպութիւն մը, որուն գլուխը կը գտնուէին ժամանակի կրօնական երկու գլխաւոր համայնքներու՝ առաքելական եւ աւետարանական, ներկայացուցիչները⁴⁵: Եկեղեցւոյ շուրջ համախմբումի աւանդական կաղապարը մերժուած էր: Այս փորձը պիտի դիմանար տասնամեակ մը, մինչեւ 1928 թուականը, երբ տեղի կ'ունենայ Հայ Ազգային Միութեան յաջորդող Հայ Գաղու-

թային Կեդրոնի բաժանումը՝ կաթողիկէ համայնքի անջատումով⁴⁸:

Կոսէնի միջամտութեան շնորհիւ, Հայ Ազգային Միութիւնը իրաւական վաւերացում ստացած է արժանթինեան կառավարութենէն⁴⁹: Ասիկա կարելիութիւն տուած է որ Միութիւնը, որպէս միակ ներկայացուցիչ Պուենոս Այրէսի գաղութին, ինքնութեան թուղթեր, անձնագիրեր ու այլ պաշտօնական թուղթեր չնորհէ, Փրանսական հիւպատոսարանի վաւերացումով⁵⁰:

1918—1920 բախտորոշ ժամանակաշրջանին, Հայ Ազգային Միութեան ուսերուն վրայ պիտի ինար հայդատի հետապնդումը եւ հայկական քարոզչութեան սատարումը⁵¹:

Արդարեւ, 30 Հոկտեմբեր 1918ին կնքուած էր Մուտոսի զինադադարը, սակայն Արեւմտեան Հայաստանի ճակատագրի մասին որեւէ ակնարկութիւն չկար Դաշնակիցներու ղրած պահանջներուն մէջ: Որպէս հակազդեցութիւն, Արսան խմբագրած է Փրանսներէն յայտարարութիւն մը, զոր Խաչկեանի հետ միասին ներկայացուցած է Դաշնակից Պետութիւններուն (Ֆրանսա, Անգլիա, Միացեալ Նահանգներ, Իտալիա, Պելծիքա եւ Ճափոն), եւ հրատարակել տուած՝ Պուենոս Այրէսի թերթերուն մէջ՝ սպաներէն, անգլերէն, ֆրանսներէն եւ իտալերէն լեզուներով:

7 Նոյեմբերին, օրուան ամէնէն ազդեցիկ օրաթերթը՝ Լա Նասիոն, կը գրէր—

«Այս կոմիտէն Դաշնակից Պետութիւններու ներկայացուցիչներուն յանձնած է գրութիւն մը ուր կը յայտարարէ թէ այսուհետեւ Արժանթին հաստատուած ուեւէ հայ պիտի չուզէ ուղղակի թէ անուղղակի յարաբերութիւն ունենալ թուրք կառավարութեան հետ:

... [այդ կառավարութիւնը] համակարգուած կերպով հարիւր հազարաւոր հայեր սպաննած ըլլալէ ետք՝ քաղաքական նպատակով, օգտուած է եւրոպայի անքնական վիճակէն խաղաղ ամբողջ ցեղ մը բնաջնելու, արհեստավարժ ոճրագործի պաղարիւնութեամբ, վստահ ըլլալով թէ պիտի չստիպուէր իր ոճրային արարքներուն հաշիւ տալ, ինչպէս անցեալին:

Բարեբախտաբար դաշնակից յաղթանակները միանգամընդմիշտ վերջ տուած են բռնատէրերու իշխանութեան, եւ մենք, աւելի վստահ քան երբեք, մեր ճակատագիրերը կը դնենք իրաւունքի եւ ազատութեան ախոյեաններու ձեռքը, սպասելով Պրն. Ռւիլյանի եւ Դաշնակից Կառավարութիւններու յայտարարած սկզբունքներուն գործադրումը, ըստ որոնց մենք մեզ օրինականօրէն իրաւասու կը համարենք ամբողջ Հայաստանի (թուրք, ոռու եւ պարսիկ) անկախութիւնը պահանջնելու՝ պատմական սահմաններով:

Հայ Ազգային Միութիւնը յիշեալ ներկայացուցիչներէն ինդրած է

գրութիւնը փոխանցել իրենց կառավարութիւններուն»⁵⁰:

5 Նոյեմբերին, Կոսէն հեռագրած է արտաքին գործոց նախարար Ստեֆէն Փիշոնին.—

«Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը, Արժանթինի իր բոլոր հայրենակիցներուն անունով, կը խնդրէ Զերդ Գերազանցութեան փոխանցել այսպէս ամփոփուող յայտարարութիւններ.—

«Մենք չենք ուզեր այլեւս որեւէ ուղղակի թէ անուղղակի յարաբերութիւն ունենալ թուրք կառավարութեան հետ. մենք Դաշնակիցներուն եւ յատկապէս Ֆրանսայի ձեռքը կը ճգնք մեր պահանջատիրութիւնը՝ ակնկալել ամբողջ թրքական, ուսւական եւ պարսկական Հայաստանին անկախութիւնը իր պատմական սահմաններով»⁵¹:

Հստ յայտարարութեան բնագրին, ընդգծուած բառերը անկէ բացակայ են: Ասիկա ենթադրել կու տայ, որ Արսլանի եւ Կոսէնի համաձայնութեամբ, այս խօսքերը աւելցուած են՝ սիրաշահելու համար Ֆրանսան:

Կ'արժէ ընդգծել, որ ըստ Արսլանի, ֆրանսական դեսպանատունը առաջին շրջանին լաւագոյն տրամադրութիւնները ցոյց տուած է գաղութին հանդէպ. «Նոյնիսկ ֆրանսական դեսպանը խոստացած էր նախագահել տեղուոյս առաջնակարգ թատրոններէն միոյն մէջ մեր սարքելիք մէկ մեծ երեկոյթին, որուն իրենց ներկայութիւնը խոստացած էին դաշնակից պետութիւններու բոլոր ներկայացուցիչները Պ[ուենոս] Այրէսի մէջ: Ինչպէս նաեւ հայերու ինպաստ ձեռնարկուելիք մեծ հանդանակութեան մը»⁵²:

8 Նոյեմբերին, Փիշոն պատասխանած է, թէ «բարի եղէք շնորհակալութիւնը յայտնել Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութեան իր յայտարարութեան համար եւ վստահեցնել անոր, թէ Հանրապետութեան կառավարութիւնը վճռած է վերջ դնել այն վարչակարգին որուն զոհը եղած են հայերը»⁵³:

Արսլան, թարգմանաբար մէջբերելով յայտարարութիւնը, զայն թուագրած է Յ Նոյեմբեր: Ան պէտք է ըլլայ 4 Նոյեմբեր, որովհետեւ Կոսէնի հեռագրին թուականը կը հերքէ այս թուագրումը, ինչ որ կը հաստատէ Անգլիոյ դեսպան Ռեճինը թառուրի նոյն էջին վրայ մէջբերուած պատասխանը, որ գրուած է Յ Փետրուար 1919ին: Հոն կ'ակնարկուի 4 Նոյեմբեր թուակիր յայտարարութեան, եւ ի մասնաւորի, շնորհակալութեան ընթացիկ խօսքերէ ետք, կը նշուի:-

«Բաց աստի, ինձ պարտք կը դնեն Ձեզ յիշեցնելու որ իմ կառավարութիւնս միշտ զգայուն գտնուած է հայերու տառապանաց հանդէպ թուրք լուծի տակ եւ փափաքող եղած է օգնութեան հասնելու բոլոր օտար ժողովուրդներու որոնք կը գտնուին թուրք կայսրութեան մէջ:

Արդէն Մեծն Բրիտանիա համամիտ է հայերու անկախութեան եւ

միութեան ծրագրին: Միայն թէ, պարտիմ յաւելու որ, խաղաղութեան խորհրդաժողովը պիտի չկրնայ աննպաստ գտնուիլ չկզոք երկրի մը ամբողջութեանը, որպիսին է Պարսկաստան, ուր հայ ցեղի բնակիչք արդէն քիչ թիւ կը կազմեն եւ միշտ լաւ վարմունք տեսած են»⁵⁴:

Տակաւին «ծովէ ծով Հայաստան»ի ժամանակաշրջանն էր, որուն բոլոր մեծ պետութիւնները պիտի հակադրուէին: Հետաքրքրական է տես-նել անգլիացի Ներկայացուցիչին վերահստատումը՝ հայոց հանդէպ իր կառավարութեան թուացեալ համակրանքին, ինչպէս եւ հայերու «միշտ լաւ վարմունք» տեսած ըլլալը Պարսկաստանի մէջ, ինչ որ, առնուազն Արեւելեան Հայաստանի պարսկական տիրապետութեան շրջանին, այդքան ալ ճիշդ էլք:

Ֆրանսական փութկոտութիւնը՝ յայտարարութեան արձագանգելու, կը հակադրուէր անգլիական դանդաղութեան: Ասիկա մաս կը կազմէր Փարիզի քաղաքականութեան՝ հայերը սիրաշահելու, միջինարեւելեան իր դիրքերը գօրացնելու համար: Պատահական չէ, որ 16 Յունուար 1919ին Խաչիկեանի ստորագրութեամբ համանման հեռագիրներ դրկուած ըլլան Քլեմանսոյին եւ Ռեմանին, բայց ո՛չ՝ Լոյտ Ճորճին: Քլեմանսոյի հեռագիրը կ'ըսէր—

«Հարաւային Ամերիկայի հայերը ձեզմէ կը իմնդրեն Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին զօրագիր կանգնիլ մեր պատուիրակութեան, պատմական սահմաններու մէջ մեր բացարձակ անկախութիւնը վերականգնելու համար: Կը վստահինք ձեր աջակցութեան որպէսզի համայն աշխարհի հայերը իրձերու լիակատար գոհացում ունենան»⁵⁵:

Միաժամանակ, Միութիւնը ձեռնարկած է կամաւորական շարժումի վերջնական կազմակերպութեան: Կամաւորները մեկնած են Ազգային Միութեան վկայագիրով, Փրանսական հիւպատոսարանին մէջ բժշկական քննութեան ենթարկուելէ ետք, եւ Ֆրանսայի կառավարութեան ծախքով⁵⁶: Տարբերութիւններ կան, սակայն, մեկնողներու թիւին մէջ ըստ Թոփիչեանի, չորս ամսուան միջոցին, երեք խումբեր մեկնած են (Դեկտեմբեր 1918, Փետրուար եւ, Ապրիլ 1919), ընդհանուրը՝ 120 հոգի: Առաջին խումը գլխաւորած է Արսլանի եղբայրը՝ բժ. Արշակ Արսլանեանը⁵⁷: Սակայն ըստ Արսլանի, տարբեր թուականներով հինգ խումը մեկնած են, 115 հոգիով⁵⁸: Իսկ ըստ Արծրունիի, մեկնողներուն թիւը եղած է 150⁵⁹:

16 Յունուար 1919ին, Խաչիկեանի ստորագրութեամբ հետեւեալ հեռագիրը դրկուած է Պօղոս Նուպարին.—«Հարաւային Ամերիկայի հայերը Ձերդ Գերազանցութեան կը վստահին մեր ազգին ներկայացուցչութիւնը Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին, ինդրելով ձեռք ձգել Հայաստանի ամբողջական անկախութիւնը, իր պատմական բոլոր սահմաններով»⁶⁰:

Յարաբերական աշխատանքներուն կողքին (Դաշնակց Պետութիւն-ներուն ուղղուած չնորհաւորագիրեր, դիմումնագիրեր, հեռագիրեր, եւայլն) Հայ Ազգային Միութիւնը պարբերաբար կազմակերպած է հանրաժողովներ. ան կազմակերպած է նաեւ թերթերու մէջ հայանպատ յօդուածներու հրատարակութիւնը: Ֆրանսական գեսպանատան հետ գործակցութիւնըըական ատեն շարունակուած է, կը վկայէ Արսլանը, սակայն յետագային տեղի ունեցած է խզում մը.—

«Օր մը, Ֆրանս[այի] գեսպանը զիս կանչելով մասնաւոր կերպով յանձնարարեց որ գաղութիս բոլոր անդամները իրենց քուէն Պօլոս Նուպարին տան, երբ Կարգը գայ Հայաստանի նախագահի ընտրութեան: Ասիկա կ'երեւար թէ Փարիզէն ստացած մէկ հրահանգին հետեւանքն էր:

(...) Սակայն, պատահեցաւ որ պարագաները բոլորովին տարբեր արդիւնք ցոյց տուին, երբ Ազգերու Լիկայի կողմանէ եղած առաջարկի մը ընդառաջ երթալով, հայերը նախընտրեցին Հիւս[խային] Ամերիկայի Խնամատարութեան ենթարկուիլ:

Ասիկա անակնկալ հարուած մը եղաւ Փրանսական քաղաքականութեան եւ անմիջական ազդեցութիւնը զգացինք հոս մենք եւս: Երբ օր մը Փրանսական գեսպանին դիմելով մեր պատրաստելիք միթինկի եւ հանգանակութեան մասին իր վերջնական հորհուրդը հարցուցի, տեսայ որ պարագաները բոլորովին փոխուած էին, քանի որ գեսպանը շատ պաղ կերպով ինձ ըսաւ որ «այսուհետեւ պէտք է դիմէք Հիւս[խային] Ամերիկայի գեսպանատուն, քանի որ անիկա պիտի զրադուի հայերուն վերաբերեալ խնդիրներով»⁶¹: Յամենայնդէպս, պահպանուած է կապը՝ վկայակիրերու վաւերացումին համար:

Հայ Ազգային Միութեան ուրիշ կարեւոր գործունէութիւն մը եղաւ Հայ Դատիի նպաստ հանգանակութիւնը, որուն ծրագրումը սկսած է Դեկտեմբեր 1918ին⁶²: Որպէս արդիւնք, Ցունիս 1919ին եւ Մարտ 1920ին դրկուած է քսանհազար ֆրանք Ազգային Պատուիրակութեան⁶³:

Նշուած է նաեւ Հայաստանի անկախութեան առաջին տարեղարձը, 28 Մայիս 1919ին, 1200 հոգիի ներկայութեամբ⁶⁴ (գաղութի գրեթէ ամրող-ջութիւնը):

Միութիւնը ներկայացած էր որպէս Միացեալ Նահանգներու Հայ Ազգային Միութեան մասնաճիւղ, զայն հզօրացներու համար ամերիկեան հանրային կարծիքին աչքին, եւ առաջնորդուած էր անոր կանոնագրով: Այդ կազմակերպութիւնը կը համախմբէր ամերիկահայ բոլոր միութիւնները, բայց 1919 թուականի կէսերուն ներքին վէճեր ծագած են, որոնք յաջորդ տարին յանգած են ՀՅԴի անջատումին: Վերջինիս հայեցակէտով, հակառակ անոր որ ինք ամերիկահայ մեծագոյն կազմակերպութիւնն էր, Հայ Ազգային Միութեան մէջ փոքրամասնութիւն դարձած

էր, քանի որ մէկ քուէի իրաւունք ունէր, որեւէ այլ կազմակերպութեան նման⁶⁵:

Այս դէպքին արձագանգը հասած է հարաւ. 10 Մարտ 1920ի նամակով, Պուենոս Այրէսի ՀՅԴ մարմինը կը հաղորդէր, որ այնուհետեւ մաս պիտի չկազմէր Հայ Ազգային Միութեան, պատճառաբանելով վերջինիս կազմ Միացեալ Նահանգներու Հայ Ազգային Միութեան հետ⁶⁶: Հաւանաբար ՀՅԴն չէր ուզեր անդամակցիլ մարմինի մը, որ ենթակայ էր ուրիշի մը, որմէ անջատուած էր եւ որուն մըցակիցն էր:

Ժամանակաշրջանին վերաբերող յուշագրութիւններու համադրումը ցոյց կու տայ, որ ըստ էութեան մըցակցութիւն մը սկսած էր Հայ Ազգային Միութեան եւ կուսակցութիւններուն միջեւ: Առաջինին «աղայական» վերաբերումին հետեւանքով, նախ ՄԴՀԿը եւ ապա ՀՅԴն քաշւած են անոր կազմէն. Փետրուար 1920ին կազմուած է Միջկուսակցական Մարմին մը, ՀՅԴի երկու (Մանուկ Մութափեան եւ Յարութիւն Թահթաճեան՝ ատենապետ) եւ ՄԴՀԿի մէկ ներկայացուցիչով (Մտեփան Շխրտըմեան), որ այսպէս կոչուած «ունեւորներու հատուած»ին առընթեր զբաղած է Հայաստանի Հանրապետութեան ի նպաստ օգնութեամբ⁶⁷:

Հայաստանի անկախութեան երկրորդ տարեղարձը աւելի լայն տարրողութիւն կը ստանար: Արդարեւ, կանխող օրերուն՝ 3 Մայիսին, նախագահ Իփոլիթո Իրիկոսէնի եւ Արտաքին Գործոց նախարար Օնորիօ Փուէլյուսոնի ստորագրած հրամանագրով, Արժանիթին ճանչցած էր Հայաստանի անկախութիւնը, ինչպէս կը նշուէր՝ «Հայաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան ներկայացուցիչի դիմումին վրայ»⁶⁸: Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը Ռիօ տը ժանէյրոյի մէջ՝ Տոքթ. Էթիէն Պրագիլ, Ապրիլին դիմած էր Արժանիթին՝ Պրագիլի մօտ դեսպան Մարիօ Ռուիս տէ լու ժանոսի միջոցաւ⁶⁹:

Ի պատասխան ասոր, 12 Մայիսին, Հայ Ազգային Միութեան ընդհանուր ժողովը որոշած է Արժանիթինի նախագահին յղել հետեւեալ նամակը, Խաչիկեանի եւ Արսլանի ստորագրութեամբ.—

«Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը, գումարուած՝ ընդհանուր ժողովի մէջ, որոշեց միաձայնութեամբ իր ամենայարդալից պատիւը ընծայել Արժանիթինի կառավարութեան, որպէս երախտագիտութեան վկայութիւն անոր ազնիւ եւ վեհանձն որոշումին՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ճանչնալու որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն:

Արժանիթինեան կառավարութիւնը, առաջին պետութիւններէն ըլլալով որ ճանչցած է Հայաստանի անկախութիւնը, արժանացած է յաւերժերախտագիտութեան, ոչ միայն այս հիւրընկալ երկրին նպաստները ստացողներուս, այլեւ ողջ հայոց ազգին, որուն զգացումները կը մեկնաբանենք, եւ որ ազատութեան իր տենչանքներուն համար գտաւ արժանիթին-

ցիին նման վեհանձն ժողովուրդի մը գօրակցութիւնը՝ աշխարհի ազատ ժողովուրդներու շարքին մաս կազմելու համար:

Եղէք, Զերդ Գերազանցութիւն, ընդունողը հայոց զգացումներու այս անկեղծ յայտարարութեան՝ արժանթիւնեան կառավարութեան եւ ժողովուրդի նկատմամբ, զոր անոնք աշխարհի ազատ ժողովուրդներէն մէկը կը կոչե՞ն՝ իր ազգային փառերգի բառերով»⁷⁰:

Այս մթնոլորտին մէջ գաղութը դիմաւորած է երկրորդ տարեղարձը: Հստ Արսլանի՝ «1920 Մայիս 28ին Հայկական Հանրապետութեան երկրորդ տարեղարձը տօնելու համար Միութիւնը հանդէս մը կազմակերպեց Բարանա փողոց 555ի սրահին մէջ (...)»⁷¹: Այս խօսքէն կը մակաբերուի, որ ձեռնարկը տեղի ունեցած է նոյն 28 Մայիսին՝ այդպէս հասկցած են Արծրունի (որ գրեթէ բառացի կը կրնէ Արսլանի խօսքերը), Պինայեան եւ Հասասեան⁷²:

Սակայն, Լա Ռաստն օրաթերթը 2 Յունիսին կը գրէր, թէ «Նշելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան տարեղարձը, անոր Ազգային Միութիւնը, որ Կեդրոն ունի մեր երկրին մէջ, վաղը գիշեր տօնահանդէս մը պիտի սարքէ «Լա Քոլոնիա Իթալիանա» սրահին մէջ»⁷³: Ձեռնարկը, ուրեմն, տեղի ունեցած է 3 Յունիսին: Հանգանակութենէն գոյացած է 8095 փեսօ (շուրջ 29000 ֆրանք, մեր հաշուարկով), որմէ 4500 փեսօ դրկուած է Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան. «Սոյն գումարը թիւրիմացութեան մը հետեւանքով իր հասցէին չկրնալով յանձնուիլ, ետ վերադրուեցաւ եւ վերոյիշեալ հանգանակութենէն մնացեալ գումարով դրկուեցաւ երեւան, հայկական բանակին յատկացուելու համար»⁷⁴:

25 Ապրիլին, ՄԴՀԿը դիմում կը կատարէր ՀՅԴին, միասնաբար տօնելու անկախութեան Բ. տարեղարձը⁷⁵: Միացեալ տօնակատարութիւնը եղած է 3 Յունիսի ձեռնարկը. արդարեւ, օր մը ետք, երկու կուսակցութիւններու անունով հեռագիր մը դրկուած է իթիէն Պրազիլին. «Մեր նախաձեռնութեամբ հանդէսի մէջ հաւաքուած հայեր տօնեցին իրենց անկախութեան տարեղարձը: Զերմ շնորհաւորութիւններ կը յղեն ձեզի: Մօտաւորապէս 30000 ֆրանք հաւաքեցին»⁷⁶: Հայ Ազգային Միութեան եւ երկու կուսակցութիւններու միասնական յիշատակումը կը ցուցնէ, որ կարելի եղած էր առժամարար հարթել տարակարծութիւնները եւ միասնական ուժ ցոյց տալ: Պէտք է նկատի ունենալ, որ կուսակցութիւնները, հակառակ իրենց սակաւ անդամներուն⁷⁷, գաղութային գործերու մէջ գլխաւոր կշիռը կը շարունակէին պահել:

29 Յունիսին, ՀՅԴ տոմարը արձանագրած է, թէ սկսած է միջկուսակցական հանգանակութիւն՝ Կիլիկիոյ պաշտպանութեան, իսկ Յուլիսին՝ Հայաստանի բանակին ի նպաստ⁷⁸: Արդարեւ, 16 Յուլիսին, ստեղծուած է Հայաստանի Բանակին Օգնող Յանձնախումբ (ատենապետ՝

Ստեփան Շիրոտըմեան – ՄԴՀԿ, ատենադպիր՝ Բարսեղ Էօրէճեան – ՀՅԴ, գանձապահ՝ Միսաք Փննիկեան – ՀՅԴ)⁷⁹: Այդ յանձնախումբը հանրաժողով մը կազմակերպած է Պուտթամանթէ փողոց թիւ 500ի սրահի մը մէջ, հաւաքած 7000 փեսօ (25160 ֆրանք) եւ գումարը ուղարկած Աւետիս Ահարոնեանին⁸⁰:

Պառակտումը կանխելու նպատակով, 4 Յուլիսին տեղի ունեցած ժողով մը վճռած է Հայ Ազգային Միութիւնը անկախ հռչակել, զայն անուանելով «Հայ Ազգային Միութիւն Արժանթինի», սեփական կառոյց ցով եւ ծրագիր-կանոնագիրով։ Անոր նպատակներէն էր «... Արժանթինի մէջ գաղութիւն անդամներու նիւթական եւ բարոյական պիտոյից հոգածու ըլլալ, կազմակերպելով տեղական օժանդակիչ ժողովներ, լսարան, դպրոց, եկեղեցի, հիւանդանոց, եւլն.»⁸¹ Թէեւ «կազմակերպել» բառը կը թուի յուշել, որ Հայաստանեաց Եկեղեցին անհետացած էր, սակայն ան գոյ էր։ Արդարեւ, 18 Յուլիսի ընդհանուր ժողովի դիւանը կազմուած է յարանուանութիւններու՝ առաքելական եւ աւետարանական, կուսակցութիւններու՝ ՀՅԴ, ՄԴՀԿ եւ ՎՀԿ⁸² ու ՀՔԸՄի ներկայացուցիչներով։ Ժողովը վաւերացուցած է նոր ծրագիրը եւ որոշած՝ դիւանին մէջ երկու չէզոք անդամներ ներառնել։

Այս փորձը վիճած ծնունդ մը պիտի հանդիսանար։ 12 Մեպտեմբերին, ՀՅԴի կոմիտէի նիստը արձանագրած է հետեւեալը – «Ազգային Միութեան ինդրոյշուրջ կոմիտէիս որոշումը եղաւ մէր ներկայացուցչի միջոցով առաջարկել, որ ժողովուրդի քուէներով ընտրուկին վարչութեան հինգ անդամները եւ մէկական ներկայացուցիչ ալ ունենան քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան, Ռամկավար եւ Դաշնակցական։ Նորակազմ վարչութիւնը առժամեայ կը վարէ դաշութի արտաքին եւ ներքին գործերը՝ մինչեւ Հայաստանի Հանրապետական կառավարութեան ներկայացուցչի ժամանումը։ Անոր գայէն ետք, կուսակցութիւնները յետս կը կոչեն իրենց ներկայացուցիչները եւ վարչութեան մնացեալ հինգ անդամները կը վարեն գաղութի ներքին գործերը»⁸³։

Այս գաղափարը պնդետեւանք մնացած է, իսկ 17 Հոկտեմբերի գաղութային ընդհանուր հաւաքոյթին կարդացուած է Հայ Ազգային Միութեան գործունէութեան տեղեկագիրը, նոր ծրագիրը եւ հաշուետութիւնը։ Նաեւ տեղեկութիւն տրուած է, թէ ՀՅԴն ու ՄԴՀԿը որոշած էին չանդամակցիլ։ Անգործութեան մատնուելով, Արժանթինի Հայ Ազգային Միութիւնը այնուհետեւ անուանական գոյութիւն պահած է՝ ատենապետով (Խաչիկեան) եւ ատենադպիրով (Արսլան՝ 1919 Ապրիլէն)⁸⁴, համայնքի անդամներուն զանազան փաստաթուղթերու հայթայթումը եւ ստորագրութիւնը դիւրացնելու համար։

Բաժանումի փաստը կարելի է համարել այն, որ այս շրջանին

Հանրապետութեան ներկայացուցիչ էթիէն Պրազիլ տասական հայկական անձնագիր ղրկած է Խաչիկեանին եւ Թահճթաճեանին, սակայն անոնք ըրջանառութեան մէջ չեն դրուած ⁸⁸: Ինչպէս կը յիշուի, Խաչիկեան Հայ Ազգային Միութեան ատենապետն էր, իսկ Թահճթաճեան՝ Միջկուսակցական Մարմինին:

1920ի դէպքերուն մեր աղբիւրները դեռ անբաւարար են, եւ կուսակցութիւններու յանկարծական հրաժարումին պատճառը անյալու կը մնայ: Ոչ ալ գիտենք, եթէ նախօրօք համաձայնած էին նման քայլ մը առնելու: Նարսիս Պիհնայեան կ'ըսէ, թէ ամերիկահայ գաղութի գերակայութեան յաւակնութիւնները պատճառ եղած են ՀՅԴի հեռացումին⁸⁷, մինչ ուղղակի առընչակից Խորայէլ Արսլան լրութիւն կը պահէ: Մեր կարծիքով, երկու կողմերը չէին կրցած հարթել իրենց մօտեցումի տարբերութիւնները, ինչ որ բացայայտուած էր 1918ին. կուսակցութիւնները հաւանաբար դժգոհ էին անկուսակցական գերակշիռէն եւ կը նախընտրէին քաղաքական գետնի վրայ անջատաբար գործել: Կրնայ ըլլալ, որ անոնց վերստին անդամակցութիւնը ձեւական բնոյթ կը էր:

Յ Յունիս 1923ին, ՀՅԴն կ'արձանագրէր, թէ «Ազգային Միութիւնը կորսնցուցած է իր մեծամասնութիւնը եւ երկու տարիէ ի վեր երկու անձեր՝ Երուանդ Խաչիկեան եւ Արծրունի (Խորայէլ Արսլանեան – Արսլան) ուղածնին պէս կը վարեն գործերը: Ուրեմն պահանջել, որ միւս անդամները հրաւիրելով ամբողջացնեն կազմը եւ հաջուետուութիւն ներկայացնեն: Այդ իմաստով նամակներ գրել Պրւն. Պր. Խաչիկեանին եւ Արծրունին»⁸⁸: Դեկտեմբեր 1923ին Հայ Ազգային Միութեան գումարուող ժողովին առիթով որպէս ատենապետ կը յիշուի նորեկ գաղթական Սոկրատ Յ. Թերզեանը (ՀՅԴ)⁸⁹: Յամենայնդէպս, Խաչիկեան պահած է Միութեան պատուոյ ատենապետի կոչումը մինչեւ իր մահը 1933ին⁹⁰:

Հայաստանի Հանրապետութեան անկումը, Կիլիկիոյ պարպումը, Իզմիրի աղէտը եւ Լոզանի դաշնագրի ստորագրութիւնը այս վճռորոշ շրջանին ամբողջովին քարուքանդ կ'ընէին անկախ երկրի կամ ազգային օճախի երազը եւ արեւմտահայութիւնը կը ստիպէին վերջնական սփռումի: Գաղթը պիտի ըլլալ համատարած, իսկ Արժանթինը պիտի դառնար կարեւոր հասցէներէն մէկը գաղթականութեան: 1922ին Պուենոս Այրէսի հայ գաղութը պիտի թեւակոխէր իր կազմակերպական կեանքի մէկ նոր էլը՝ Հայ Գաղութային Կեդրոնի ստեղծումով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Համառու թենարկումի մը համար, տես՝ Վարդան Սատրենսեան, «Հայլաստանեայ» Եկեղեցին ծագումն ու զարգացումը Պուենոս Այրեսի մէջ (1912–1938)», *Հասկ Հայոց զիրական Տարեգիրը* նոր շրջան, Անդիլիս, Է.-Ը. տարի, 1995–1996, էջ 87–109:
2. Այսուհետեւ՝ ՀԲԸՄ:
3. *Տեղի Արքանակութեանց Հայ Բարեգործական Ընկերութեան Արժենիքնի Հայոց* [ՀԲԸՄ], 7 Նոյեմբեր 1917, էջ 167–168: Հակառակ որոյ պնդումներու (Néilda Boulgourdjian, "Los armenios en Buenos Aires. Primera oleada migratoria [1909-1930]", *Todo es Historia*, Buenos Aires, agosto de 1992, էջ 81), գործեան բովանդակութիւնը ցոյց կու տայ, որ զաղափարը Նոյեմբերէն առաջ կար:
4. Այսուհետեւ՝ ՀՅԴ:
5. Այսուհետեւ՝ ՍԴՀԿ:
6. Տես՝ «Պ. Այրեսի հայկական գաղութը և Հ.Յ. Գաշնակցութիւնը (Զ.)» յօդուածաշարը, *Արմենիա*, Պուենոս Այրես, 28 Յունուար 1970, էջ 1: Այս անստորազիր յօդուածաշարը – լոյս տեսած 23 Յունուար–6 Փետրուար 1970 շրջանին – ըստ ամենայնի կը պատկանի թերթի խմբազիր Աշոտ Արծրումինի, որ կոսակցութեան տեղական մարմնի ստումարներէն քաղած է զանազան բնոյթի տունալմեր, երբեմն՝ բառացի մէջբերումներ: «Եթեր հոսանքներ» խօսքը նկատի ունի, անտարակոյս, ՍԴՀԿ, ՀՅԴ և Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:
7. *Տեղը*, էջ 179:
8. Եկեղեցին կոռալիսնձոր դարձած էր իրարամերծ ՀՅԴ և ոչ ՀՅԴ վարչութիւններու:
9. Տես՝ U. Թոփչեան «Ընկերը» Յարութիւն Թահիքանեանի կեանքն ու գործունեութիւնը (Զ.), *Արմենիան* (Հարաբարեր, ապա երկօրեայ, հուսկ' օրաթերթ), Պուենոս Այրես, 9 Յունի 1934, էջ 2: Թոփչեանի այս հիւրը յօդուածաշարը մըն է, որ լոյս տեսած է *Արմենիայի* մէջ 5 Մայիս 1934էն մինչեւ 24 Յունի 1934:
10. Ի[սրայէլ] Ա[րաւան], «Թէ ինչպէ՞ս ծնունդ առա Հ[այ] Ա[ռաքելական] Ե[կեղեցւոյ] Հզգարարութիւնը», *Հայ Կեղոն* ամսազիր, Պուենոս Այրես, Փետրուար 1942, էջ 28: Արաւանի այս հիւրը յօդուածաշարը մըն է, որ լոյս տեսած է *Հայ Կեղոնի* մէջ, Յունուար 1942էն մինչեւ Նոյեմբեր 1942: Ժամանակի դեսպերուն մասին վակերաբույթերու սակաւութիւնը յաւելեալ պատճառ մըն է, որ Արաւանի յուշագրութիւնը փաստական անզմահատելի արժէք ծնոր բերէ:
11. *Տեղը*, էջ 180:
12. Ազգային Սիմթեան շմանակցած հասուածները աւելի ոչ անդամակցած են ամոր:
13. Kim Hekimian, "Armenian Immigration to Argentina, 1909–1938", *Armenian Review*, Boston, Spring 1990, էջ 99:
14. *Տեղը*, էջ 182:
15. *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միուրեան համականութիւն*, Պուենոս Այրեսի մասնաճիւղ, նամակ թիւ 315: Տես նաև՝ *Տեղը*, էջ 184 (15 Մայիսի ասենագրութիւնը):
16. *Տեղը*, էջ 185:
17. Թոփչեան, 2 Յունի 1934, էջ 1:
18. Ըստ երեսյին, 1913–16ին Եկեղեցւոյ Վարչութիւնը գտնուած է ՀՅԴի անմիջական հակակշիռին տակ, սկիզբ՝ շարքայիններու, ապս՝ համակիրներու միջոցով: Այդ շրջանին է, որ ամերիկեան դեսպանը ճանչցած է զայն որպէս ազգային իշխանութիւն: «Այս թուականէն կասած տոյն վարչութեան տուած անցագրերով, հայերը առանց առարկութեան կ'ընդունէին [Ամերիկայի] Միացեալ Նահանգները] էն եւ Գանատայէն ներս» (Թոփչեան, 19 Մայիս 1934, էջ 2): Այդ գործակցութիւնը թուա-

- գրուած է 1918ի վերջերը (Աշուն Արծրունի, *Տարեցոյց Հայք/աւային Ամերիկահայոց*, Պուենոս Այրես, 1943, էջ 16: Ինչ որ վիճակի կը բոլի: Արդարեն, կուսակցութեան տոմառը կը նշէ գործակցութիւնը, բայց բուական տրուած չէ հրապարակուած քաղուածքին մէջ (Տես՝ Արծրունի, 30 Յունուար 1970, էջ 1):
19. Narciso Binayan Carmona, *Entre el pasado y el futuro: los armenios en la Argentina*, Buenos Aires, 1996, էջ 91:
 20. 10 Յունուար 1917ին, Ֆրամսայի արտաքին գործոց նախարարութեան պատերազմի նախարար Լիոնի յոյնած նամակ մը կը յայտնէր, թէ «մինչեւ հիմա Ռուսիան կը միա մէջ ժամանակութիւնը, Պուենոս Այրեսի, Քարաքասի և Փերովլյասի մէր դեսպանները, իմ կողմէս Դեկտեմբերի կետրուն տեղեկացած ըլլալով «Արեւելի Լեզեն» ի ստեղծումէն, դեռ չեն կարողացած տեղեկութիւններ տալ ինծի իրենց բնակութեան երկիրներու հայերու և սուրբացիներու զինուորագործի հարցին շորով»։ տես՝ Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans le archives françaises (1914-1918)*, Paris, 1983, էջ 308:
 21. 1917ին Պուենոս Այրեսէն Սուրբաց մեկնող կամաւորներուն միացած են Սոնթեփ-տեղյեն եօր հոգի, որոնց անոններն ալ կան (*Տարեցոյց*, էջ 265), սակայն արժանի բինահայ զաղութի բաժնին մէջ Արծրունի այդ բուականին համար ոչինչ կը նշէ:
 22. Beylerian, էջ 628:
 23. *Տեղութեան*, էջ 185:
 24. *Նոյնական*, էջ 186:
 25. "Voluntarios armenios para la guerra", *El Diario*, Buenos Aires, 6 de junio de 1918. հմնա՞ "La prensa argentina y la independencia de Armenia", *Armenia*, Buenos Aires, 24 de mayo de 1983, էջ 6:
 26. Այսուհետեւ՝ ՎՀԿ:
 27. *Տեղութեան*, էջ 189-190:
 28. *Նոյնական*, էջ 190:
 29. Արպան, էջ 15: Տես օրինակ. "Comisión de Socorros para los Armenios", *La Prensa*, Buenos Aires, 4 de octubre de 1915; "Los armenios en nuestro país. Comisión de Socorros", *idem*, 11 de octubre de 1915.

[Խարայէլ Արպան (1879-1952) վերաշխուժացումի և բեղուն աշխատանքի շրջանի հիմնական դերակատարներէն մէկը պիտի ըլլար: Փոքր Ասիա ազգային-կրթական գործունեութիւն տանելէ և Փարիզ ճարտարապետութիւն ուսանելէ ետք, 23 Դեկտեմբեր 1909ին Արսլան ժամանած է Պուենոս Այրես, որ գրեթէ ինն տարի օծուած է իր ասպարեզին, առանց կապ ունենալու ծնունդ առնող հայ զաղութիւն հետ: Ան բացատրած է, որ բնակութիւն հաստատած ըլլալով քաղաքին կեղունը, «առիթ չէի ունեցած տեղեկանալու թէ քաղաքին հեռաւոր քաղերուն մէջ հայեր կը գտնուին»: Սակայն, պատճառաբանութիւնը լիովին համոզիչ չէ, քանի որ մինչ այդ քաղաքի զիսաւոր թերթերը տարրեր ատիքներով արձագանքած են հայերու ներկայութեան և իրենց կազմակերպական զոյութեան, յատկապէս՝ 1915ի օրերուն]:

Արսլանի կենսագրութեան համար, տես՝ Վարդան Մատրեսեան, «Պուենոս Այրեսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարի շինութիւնը», *Յառագ*, Փարիզ, 18 Նոյեմբեր 1997:

 30. *Տեղութեան*, էջ 194:
 31. *Նոյնական*, էջ 196:
 32. Beylerian, էջ 647:
 33. *Նոյնական*, էջ 649:
 34. Տես՝ *Տեղութեան*, էջ 192: Խայեանի մասին տես՝ Յ.Յ. Պողոսեան, *Համբակի Ընդհանուր Պակմուրինը և շրջակայ Գողակ-Տաղի հայ զիղեղու*, Լու Անճելլս, 1942, էջ 831-

52. Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 55:
53. Beylerian, էջ 720:
54. Արսլան, Մարտ 1942, էջ 41:
55. "Por la independencia de Armenia", *La Epoca*, Buenos Aires, 16 de enero de 1919. հմմտ. "La prensa argentina..." էջ 6:
56. Արսլան, Մարտ 1942, էջ 40:
57. Թոփշեան, 16 Յունի 1934, էջ 2. հմմտ. Binayan, էջ 91, որ նախապէս Արսլանեանի մեկնումը բուազրած էր 1916ին (Narciso Binayan, *Los armenios en la Argentina*, Buenos Aires, էջ 27):
58. Արսլան, Մարտ 1942, էջ 40:
59. *Suriqenjy*, էջ 18: Կուսակցութեան տոմարը կը նշէ այդ թիւր, քայց առանց բուականի. տես՝ «Պ. Այրէսի», 30 Յունիար 1970, էջ 1: Հարիրյանուն կամատրներու մեկնումը նաև ունեցած է 1917 բուազրումը որ կասկածելի է (Հայկ Սովորիեան, «Պունիս Այրէսի գաղութին նախապատմականը»). Հայ Կեղրոն, Պունիս Այրէս, Յունիար 1933, էջ 6):
60. "Por la independencia de Armenia", *La Epoca*, Buenos Aires, 16 de enero de 1919. հմմտ. "La prensa argentina..." էջ 6:
61. Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 55:
62. *Տեղը*, էջ 211–212:
63. Արսլան, Ապրիլ, 1942, էջ 55–56: Արսլան իր մասնագիտութիւնը փափաքած է ի սպաս դմել հայրենիքի վերաշնորհեան: 4 Օգոստու 1919ին նամակ մը գրած է Պոլրու Նուպարին, որ նշած՝ «.... Ժամանակէ մը ի վեր մեր տարաքաղու հայրենակիցներու ներգաղը սկսած լինելով, ամէնէն աւելի զգահ պակասներէն մին է, ըստ իս, մեր հայրենակիցներու բնակարանի խնդիրը, որովհետեւ, քայց գոյութիւն ունեցող բնակարաններուն առողջապահական տեսակէտով շատ անօրինացողի վիճակի մը մէջ գտնութեներէն, զգայի է մանաւանդ շատ մը նոր շենքներու պէտքը, քանի որ հանրային առողջապահութեան համար մեծ վտանգ են ընտանիքներու չափազանց խճողումները: Բաց աստի, շատ հաւանականաբար նորանոր գիւղեր եւ քաղաքներ պիտի հիմնարկուին ծօտաւոր [sic] ապագայի մը մէջ հետեւաբար, այժմէն իսկ պէտք է մասնաւոր հոգածութեան առարկայ ընել խիստ հսկողութեան ենթարկելով ամէն նոր շինութիւններ որոնք պէտք է համապատասխանեն յատկապէս պատրաստուած ծրագրի մը, գոհացնելով Salubrité. Stabilité եւ Esthétiqveի վերաբերեալ ամէն պայմաններ եւ պէտք է գտնուին այս նպատական կազրակած մասնաւոր քննիչներու հակողութեան ներքեւ: Այսու՝ Նոր Հայաստանի վերաշնորհինը պէտք է սկսի մասնաւորապէս յատկագծուած նոր քաղաքներով, որպէսզի ապագային հարկ չը մնայ բարենորդմանց անելորդ ծախսներու:
- Մնունիք եւ զգեստների անմիջական պէտքերու հոգացուելու վրայ են, իմչպէս նաև բժշկական մարմիններ եւ դեղեր փութացուեցան՝ ի Հայրենիք: Այսուհանդեռ, բնակարանի կարեւոր հարցը որ այցնափ կենսական լինելով, արդեօր [sic] Ազգ[ային] Պատուիրակութիւնը մտադի՞ր է այդ մասին ոռու մասնագիտներու աջակցութեանը դիմել, կազմելով ճարտարապետներու բարկացեալ մասնախումը մը, որպէսզի այժմէն իսկ տեղույն վրայ ուսումնասիրէ մեր հայրենակիցներու բնակարանի խնդիրը, քանի որ առողջ եւ տոլկուն սերուն մը պատրաստելու համար պէտք է այժմէն իսկ հիմը դմել առողջապահիկ բնակարաններու, մասնաւոր դիրացներով աշխատաւոր դասկարգի բնակարանի խնդիրը, ինչ որ քայց ազգային պարտականութիւն մը լինելէ՝ մեր երկրի բարօրութեան ու բարգաւաճման առաջին պայմաններէն մին կը կազմէ: Փարիզի ճարտարապետական գարժարանէն վկայեան եւ 1910ի սկիզբէն՝ ի վեր տեղույս մէջ ճարտարապետութեամբ զբաղելու վրայ լինելով, արուեստի

Վերաբերեալ ամէն կերպ փորձառութիւններ ծեռք ծգած եմ, մասնաւոր ուսումնասից ուրիշներու առարկայ ընելով Salubrité վերաբերեալ ամէն խնդիրներ, միշտ նկատի ունենալով մեր երկիր ապագայ պէտքերը: Հետեւաքար, սիրայօժար յանձն պիտի առնեի իմ ամբողջ կարողութիւններս դնել՝ ի սպաս Հայրենիքիս, ինձ համար ամենամեծ վարձառութիւնը համարելով օգուտ մը կարենալ մասուցանելու մեր տարաքաղ հայրենակիցներու, որոնք պիտի կազմեն վաղուան մեծ Հայաստանը»:

8 Սեպտեմբերին, Պողոս Նուապար պատասխանած է, ու "Il serait premature de prendre actuellement des décisions à cet égard et tant que la Conférence de la Paix ne sera définitivement prononcée sur le sort de l'Arménie et n'aura désignée la Puissance Mandataire. J'ai toutefois fait prendre bonne note de vos offres de services et de vos propositions qui seront examinées en même temps que toutes celles de même nature que nous avons reçues, quand l'heure en sera venue" (նամակներուն բնագիրերը տես՝ ՊՊԿԱ, ֆ. 430, գ. I, գ. 647):

64. Binayan, էջ 95:
65. Stu' J.H.T., Editorial Prefatory to "Maintenance of Peace in Armenia: A Senatorial Subcommittee Debates SJR 106, "The Williams Resolution", Sept. 29 & Oct. 2, 1919 (part I), *Armenian Review*, Boston, December 1980, p. 414.
66. Արսլան, Ապրիլ, 1942, էջ 56:
67. Թոփչեան, 24 Յունի 1934, էջ 2 (տարեթիւն սխալմամբ գրուած է 1919):
68. *Circular Informativo Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto*, Buenos Aires, junio de 1920, էջ 380: Թուականի մասին շփոք մը կայ. թեև 3 Մայիս տպուած է Պաշտոնական Տեղեկագիրն մէջ ("Actos del Poder Ejecutivo", *Boletín Oficial*, Buenos Aires, 25 de junio de 1920. հմմտ.՝ լուսանկարչական պատճեն՝ Hassasian, էջ 13), սակայն 2 Մայիսին *La Prensa* օրաթերթը կը հաղորդէր, որ «Երեկուան հրամանագրով, արժանիքնեան կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայաստանի նոր պետութեան անկախութիւնը: Այս որոշումը ժանունուեաւ այդ նոր հանրապետութեան հիւաստուական գործակային, որ իր կառավարութեան անունվ մերինին մօս դիմումները կատարեց այդ երկիր պաշտօնական ճանաչումին համար», իսկ 3 Մայիսին *La Epoca* կը գրէր, թէ նախագահը Արժանիքնի ու Պրազիլի հայերու բազմարի շնորհաւորական հեռազիրեր ստացած էր (տես՝ "Le Republica de Armenia", *La Prensa*, Buenos Aires, 2 de mayo de 1920; "Ecos del reconocimiento de la República de Armenia. Telegramas de gratitud al presidente", *La Epoca*, Buenos Aires, 3 de mayo de 1920. հմմտ.՝ "Firme apoyo de la República Argentina a la independencia de Armenia", *Armenia*, Buenos Aires, 24 de mayo de 1983, էջ 5):
69. "La República Armenia. Solicitud de su reconocimiento", *La Nación*, Buenos Aires, 28 de abril de 1920 (հմմտ.՝ "Firme apoyo de la República Argentina...", էջ 5):
70. *Circular Informativo Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto*, Buenos Aires, junio de 1920, էջ 381:
71. Արսլան, Ապրիլ, 1942, էջ 56:
72. *Surihegnjg*, էջ 21. Binayan, էջ 97. Hassasian, էջ 13:
73. "Aniversario de la República de Armenia", *La Razón*, Buenos Aires, 1º de junio de 1920. հմմտ.՝ "Firme apoyo de la República Argentina...", էջ 5: Այդ սրահը կը պատկանէր իտալական գաղութիւն:
74. Արսլան, Ապրիլ, 1942, էջ 56. հմմտ.՝ Արձունի, էջ 21: Թոփչեան (24 Յունի 1934, էջ 2), այդ ծեռնարկին որպէս վայն կը նշէ «Բասս Սոլիսա» (զովհերիական զաղութիւնահ). ըստ իրեն, ինչ հաւաքուած է 10000 փեսո, որ կէս առ կէս դրկուած է Աւետիս Շահրունեամին (Հանրապետութեան Պատուիրակութիւն) եւ Սիրիան Տամատեամին (Կիլիկիոյ ինքնապաշտամութիւն). Վերջինիս յուրած գումարը իբրև թէ ուրիշ մէկը

- իր անունով ստացած է ու յափշտակած: Այս կետը կասկածելի կը թուի:
75. «Պ. Այրէսի», 30 Յունուար 1970, էջ 1:
 76. Binayan, էջ 97: Պինայեան կը մէջքերէ հեռազիրը սպաներէն, առանց աղբիր յիշելու: Զայն կը բուազոր 29 Սայիս, թէն մեր կարծիքով ասիկա մակարերուած է Արսլանի յիշեալ վկայութենէն: Այդ պատճառով, կ'ենթաղինը, որ բուն բուականը ակտր է 4 Յունիս ըլլայ:
 77. Ըստ Բարսեղ Եօրեճեանի վկայութեան, «տղաքը մեկնած էին Երոպա՝ դաշնակցականավայել առնականութեամբ կամաւոր արձանագրուելով: Մնացած էինք 1918 թ. հինգ հոգի, բայց կը պահէինք մեր ակումքը, վարժքը վճարելով մեր քսակէն, եւ այս երեք տարի շարունակ, մինչեւ որ գինադադարէն վերջ սկսաւ զաղբը». տես՝ Ս. Յ. Թէրզեան, «Արմենիակ երկունքը», *Արմենիա*, Պուենոս Այրէս, 27 Յուլիս 1942, էջ 5:
 78. «Պ. Այրէսի», 30 Յունուար 1970, էջ 1:
 79. Binayan, էջ 97: Սխալ է 1919 բուազուումը (հմմտ. Եղիազար Խաչերէան, «Սահ ընկեր Սիսաք Փննիկեանի», *Արմենիա*, Պուենոս Այրէս, 15 Մելունմբէր 1964, էջ 2): Հասաւան, թիրիմացարար, այս յանձնախումբին կը վերազոր Ազգային Սիութեան ժամանակաւոր վարչութեան հանգամանքը, որ իբրև թէ 17 Հոկտեմբէր 1920ի ընդհանուր ժողովին կանչած է (Hassasian, էջ 13):
 80. Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2: Մեզի անյայտ աղբիրի հիման վրայ, Պինայեան կը գրէ, թէ ներկայ եղած է 130 հոգի և հաւաքրուած՝ 26185 ֆրանք. Binayan, էջ 97:
 81. Արսլան, էջ 56–57 (նշուած են ծրագրի բոլոր կետերը): Թիրիմացարար, Հերիմեան այս ժողովի 1920 Մարտ կը բուազոր. Hekimian, էջ 101:
 82. 1919 Փետրուարին կազմուած է Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան վարչութիւնը, որ 1920 Յուլիսին լուծուած կը նկատուի. քանի որ ժողովը որոշած է զայն եւս ներառնել դիման մէջ, «եռք ի վիճակի ըլլան ներկայացուցիչ ողկելու». Արսլան, էջ 57, նաև՝ «Պ. Այրէսի» 30 Յունուար 1970, էջ 1:
 83. «Պ. Այրէսի» էջ 1:
 84. Ըստ Թոփչեանի, Արսլան նաև վարիչ ու խորհրդական էր Ազգային Սիութեան սկզբնական կազմին մէջ. Թոփչեան, էջ 2:
 85. Արսլան, Մայիս 1942, էջ 74:
 86. Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2. հմմտ. Binayan, էջ 97:
 87. Binayan, էջ 97–98:
 88. «Պ. Այրէսի», 6 Փետրուար 1970, էջ 1:
 89. *Արժենքինեան Մամուլ շաբաթաթերթ*, Պուենոս Այրէս, 16 Դեկտեմբէր 1923, էջ 2:
 90. «Տիրունի», էջ 15:

THE ARMENIAN NATIONAL UNION OF BUENOS AIRES
(1918-1920)
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

An Armenian umbrella organization, the Armenian National Union (ANU), was created in the United States in 1917. It was composed of representatives of the Armenian religious denominations, the political parties and the Armenian General Benevolent Union. Its Argentinian counterpart was born in the first months of 1918, but after a short existence it had to be recreated in September of the same year. The ANU Argentina Chapter actively promoted the Armenian Cause and became the official representative of the Armenians in Argentina. Nevertheless, the divisions within the North American ANU triggered a political crisis in the Argentinian Chapter, which was reorganized in June 1920 under the name of "Armenian National Union of Argentina". However, the Social Democrat Henchakian Party and the Armenian Revolutionary Federation did not accept to resume their association to the Union and the latter practically ceased to exist. Henceforth, it continued nominally till 1928 merely as a vehicle to furnish official documentation to the Armenian refugees and immigrants to Argentina.